

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.231>

УДК: 339.97(477)

JEL: N 73, F 13

Боднарчук Т.Л., кандидат економічних наук,
науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
e-mail: tatiana.bodnarchuk@gmail.com

КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Статтю присвячено історико-економічному дослідженню моделей зовнішньоторговельної політики Російської та Австро-Угорської імперій, до складу яких входили українські землі у XIX – на початку XX ст. Визначено, що в основі державного регулювання сфери міжнародних економічних зв'язків обох країн лежала політика митного протекціонізму, форми якої під впливом різних чинників еволюціонували від помірних до доволі агресивних. Проведення компаративного аналізу дозволило виявити паралелі та відмінності щодо особливостей, мотивів та методів впровадження російської та австрійської митно-тарифної політики.

Встановлено, що часте превалювання фіскальної цілі політики над покровительською зумовлювало відповідність протекціоністського інструменту не реальним запитам вітчизняного господарства, а державним та індивідуальним інтересам. Виявлено, що застосування таких методів митно-тарифного регулювання як маніпулювання ставками експортних, імпорتنих і транзитних мит, ембарго, система диверсифікованих митно-прикордонних платежів, встановлення особливих умов проходження кордону, забезпечувало наповнення державної казни, а не підтримку вітчизняної промисловості.

Акцентовано увагу на таких інструментах протекціонізму як практика повернення вивізних мит й експортні премії. Простежено вибіркового характеру означених заходів, які створювали сприятливі умови для забезпечення монопольного становища окремих торговельних груп, зазвичай, російського, австрійського та німецького походження, натомість для українського виробника висту-

пали додатковим податковим тягарем й засобом посилення матеріальної залежності від метрополії.

Ключові слова: історія господарства України, Російська імперія, Австро-Угорська імперія, західноукраїнські землі, зовнішньоторговельна політика, протекціонізм, митно-тарифна система.

Bodnarchuk T.

A COMPARATIVE ANALYSIS OF FOREIGN TRADE POLICY IN THE RUSSIAN AND AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRES (XIX – early XX cent.)

The article provides historical and economic research on the foreign trade policy models of the Russian and Austro-Hungarian empires that included Ukrainian lands in the XIX and early XX centuries. It is revealed that, in both countries, the basic state regulation of the international economic relations sphere was customs protectionism policy whose forms, under the influence of various factors, evolved from moderate to rather aggressive ones. Conducting a comparative analysis allowed to determine parallels regarding the features, motives and methods in the implementation of customs and tariff policies in Russia and Austria.

It has been established that the frequent prevalence of the fiscal policy goals over patronage caused the conformity of the protectionist instrument not to the real demands of domestic economy, but to the state and individual interests. It is revealed that the implementation of such methods of customs-tariff regulation as manipulation of export, import and transit duties, embargo, system of diversified customs and border payments, special arrangements for border passing, ensured the replenishment of the state treasury, rather than support of the domestic industry.

Attention is paid to such protectionist instruments as export duties returns and export awards. The author reveals the selective nature of these measures, which created favorable conditions for the monopolistic position of certain trade groups, usually of Russian, Austrian or German origin, while, for the Ukrainian producer, they represented an additional tax burden and a means of increasing the material dependence on the metropolis.

Key words: history of Ukraine's economy, Russian Empire, Austro-Hungarian Empire, Western Ukrainian lands, foreign trade policy, protectionism, customs and tariff system.

Загострення геополітичних й економічних суперечностей між країнами-лідерами світового господарства, кризові тенденції у розвитку провідних інтеграційних об'єднань, превалювання процесів регіоналізації над процесами глобалізації, відновлення протекціоністських тенденцій у зовнішній політиці провідних держав світу (США, Великобританії) актуалізує завдання переосмислення цілей та напрямів зовнішньоекономічної політики України з урахуванням нових геополітичних викликів. Водночас, кардинальна зміна формату міжнародних економічних відносин України із зовнішнім світом, що спричинила зниження конкурентоспроможності національного виробника, посилення імпортно-експортної залежності країни, послаблення економічної та національної безпеки підштовхують більш уважно придивитися до потенціалу протекціоністських заходів державного регулювання зовнішньоторговельних відносин, які могли б забезпечити реальну підтримку вітчизняного виробництва та створити підґрунтя для розвитку нових і перспективних галузей.

За умов високої інтегрованості вітчизняної економіки до системи світогосподарських зв'язків впровадження відкритих форм протекціонізму навряд чи є можливим, а тому для збереження балансу внутрішньогосподарських та геополітичних інтересів важливо розробити такий механізм державного регулювання зовнішньоторговельної діяльності, який би поєднував елементи фритредерства з окремими заходами урядового покровительства. При цьому, значну практичну цінність має набутий історичний досвід щодо формування й розвитку зовнішньоторговельної політики на теренах України. Зокрема, цікавим видається період XIX – початку XX ст., аналіз якого, завдяки територіальному поділу українських земель між двома економічно-розвиненими державами, дає можливість порівняти різні підходи до регулювання зовнішньоторговельних відносин та виявити найбільш ефективні практики та заходи.

Сучасна проблематика розвитку зовнішньоторговельної політики України знаходить широке відображення у вітчизняній науковій літературі. Зокрема, з різних точок зору теоретико-прикладні основи, напрями, механізми, пріоритети державного регулювання сфери міжнародної торговельної діяльності розкриті у працях таких вчених-економістів, як Г. Филюк [1], Н. Супрун [2], І. Гужва [3], Т. Осташко [4] та інші. Серед дослідників історичних аспектів становлення та ґенези заходів зовнішньоторговельної політики різних

держав та їхнього впливу на розвиток господарства України слід виділити В. Небрат [5; 6], К. Гордіцу [7], Н. Горіна [8] та ін. У той же час, питання системного ретроспективного дослідження особливостей формування зовнішньоторговельної політики держав, до складу яких входила Україна, залишається відкритим та потребує подальшої розробки.

Мета статті – представлення результатів порівняльного аналізу характерних особливостей, механізмів та напрямів реалізації зовнішньоторговельної політики Російської та Австро-Угорської імперій, до складу яких входили українські землі у XIX – на початку XX ст.

Упродовж всього XIX ст. російський уряд прагнув побудувати таку систему зовнішньоекономічних зв'язків, яка б сприяла подоланню економічної відсталості країни від провідних держав світу та посиленню позицій вітчизняного виробника на світових товарних ринках. Початково базуючись на принципах протекціонізму (інтенсивність якого змінювалася від помірної до жорсткої, і, навіть, агресивної) зовнішньоторговельна політика Російської імперії першої чверті XIX ст., за визначенням тогочасного дослідника економіки В. Вітчевського, являла собою «систему численних політичних комбінацій та хаотичне поєднання фіскальних, меркантилістських та протекціоністських засад» [10, с. 324]. Проте, прагнучи до повноцінної інтеграції у світовий товарний ринок та посилення на ньому конкурентних позицій вітчизняного виробника, російський уряд вимушений був стати на шлях поступової економічної лібералізації зовнішньоторговельних відносин, що виявилось у суттєвому спрощенні митно-тарифних бар'єрів і зниженні у 1804 р. ставок імпортного мита до 20% порівняно із попередніми, що становили 100% вартості товарів, що ввозились в країну. Проте, зробивши лише перший законодавчий крок у бік фритредерства, вже за три роки – у 1807 р. – російська влада розпочала торговельну війну із Англією, заборонивши імпорт англійської продукції та конфіскувавши англійські товари у російських портах. При цьому була запроваджена норма, яка вимагала доведення «нейтрального характеру походження вантажу», що значно ускладнило зовнішньоторговельні стосунки і позиції російських виробників та експортерів.

Перші негативні наслідки від втрати головного торговельно-економічного партнера проявилися досить швидко і змусили російський уряд прийняти у 1810 р. «Положення про нейтральну

торгівлю», яке, попри задеклароване покровительське спрямування, носило яскраво виражений фіскальний характер. Окрім скасування бар'єрів на експорт хліба та залізо, було підвищено ставки вивізного мита на льон, коноплі, сіль, льняне насіння та інші товари, які займали ключові позиції у вітчизняному експорті. Суттєво зросли ставки ввізного мита на предмети розкоші та інші групи товарів. Водночас, обмежено кількість пропускних пунктів на кордоні – на території України ввезення імпорту було дозволене на суходолі лише через Радзивилів, а на морі – через Одесу та Феодосію [10, с. 35]. У 1812 р., підписавши договір про режим найбільшого сприяння у економічних взаєминах з Англією, Російська імперія вступає у війну із Францією, що, знову ж таки, свідчить про непослідовність та нераціональність стратегії зовнішньоекономічного співробітництва.

У повоєнний період російський уряд робить ще дві спроби повернення до економічного лібералізму: законодавчими актами 1816 р. та 1819 р. було знято заборони на імпорт та експорт, встановлено помірні ставки ввізного та вивізного мита у розмірі 10–30% від ціни товару [11, с. 89]. Зокрема, якщо у 1815 р. існувало 180 заборон на імпорт продукції, то до 1821 р. їхня кількість була знижена до 167 [12, с. 212]. Вже згадуваний вище В. Вітчевський називає тогочасний урядовий протекціонізм не політикою, а «митно-тарифним свавіллям» [10, с. 325], яке виявилось у систематичному маніпулюванні ставками експортних та імпортних мит з метою досягнення фіскальних цілей, а також наданні зовнішньоторговельних преференцій відповідно до військово-політичних, а не внутрішньо-економічних інтересів.

У 1822 р. у відповідь на порушення Францією (що запровадила рухливу шкалу на хлібну торгівлю) та Пруссією (яка підвищила ввізне мито на сировину) умов Віденського конгресу, російський уряд приймає нові митні тарифи, жорсткість яких є свідченням переходу до політики агресивного протекціонізму. Новим тарифним законодавством заборонено ввезення 301 продукту, у тому числі, бавовняних, льняних, шовкових тканин, окремих сортів сукна, паперу, мідних виробів, чавуну, заліза, скляних та фарфорових виробів, цукру-рафінаду тощо [10, с. 49]. У 1824 р. уряд підвищив ввізне мито на бавовняну пряжу, цукор-сирець, прянощі, напої, тютюн, дорогоцінні метали, у 1825–1826 рр. – шовкові тканини, полотно, хустки, вищі сорти шовкових тканин, капелюхи, ножиці для стрижки овець тощо. Натомість були дещо

послаблені умови експортної торгівлі: знижене ввізне мито на сировину та зовсім скасоване для готових виробів, знято значну кількість заборон і обмежень (окрім вивозу золотих, срібних та мідних монет, асигнацій, коней, пуху, шовку-сирцю, мідних та залізних руд).

За два десятиліття 1830–1850-х років з метою збалансування покровительських і фіскальних цілей митний тариф переглядався шість разів. Поступово було скасоване експортне мито на окремі групи стратегічних товарів, зокрема, заяче хутро, необроблену шкіру, вовну, сало, льон, кістки, хімічні продукти, фаянсовий посуд, олійне насіння; суттєво знижено ставки вивізного мита на хліб, хміль, худобу. Законодавчими актами 1831 р., 1836 р., 1845 р. було знижено митний тариф на імпорт деревини, фарбувальних матеріалів, окремих вин, фурнітури для ручної роботи, галантереї, бронзових та мармурових виробів, альбомів, годинників. Скасоване імпортне мито на ввезення сільськогосподарських машин, обладнання та інструментів тощо. На перший погляд, жорсткість політики митно-торговельного протекціонізму у другій чверті XIX ст. була цілком виправданою і зумовлювалась необхідністю модернізації і розвитку вітчизняної промисловості. Проте, той факт, що більшість ввізних мит встановлювалась на товари, яких гостро потребувало вітчизняне виробництво (сировина, напівфабрикати, машини та обладнання), дає підстави для висновку, що дана політика була скерована не на розвиток вітчизняної промисловості, а на збільшення та акумуляцію митних надходжень.

Порівняно із Російською імперією, яка на початку XIX ст. робила певні спроби дещо лібералізувати зовнішньоекономічні зв'язки, Австрійська імперія в цей час продовжувала притримуватись політики державного протекціонізму, хоча й дещо модернізувала свою митно-тарифну систему. Наприкінці XVIII ст. зовнішньоторговельна політика метрополії характеризувалася відсутністю єдиного підходу до застосування тарифних інструментів та митних норм для різних територій імперії, неузгодженістю дій у митно-тарифному регулюванні, численними митними бар'єрами в середині країни. Ще у 1775 р. було прийнято законодавчий акт про т.зв. «Терезіанський тариф», згідно з яким із центральних районів Австрії товари вільно (безмитно) переміщалися до окраїн імперії, а у зворотному напрямку – через єдині митні бар'єри [13, с. 89]. На території західноукраїнських земель ці правила бу-

ли ліквідовані аж у 1796 р., проте, все таки, залишилася низка обмежень та тимчасових заборон щодо зовнішньої торгівлі Західної України, які спричинили активне вивезення сировини та насичення регіонального українського ринку готовою продукцією з австрійської метрополії.

У першій чверті XIX ст. митно-тарифна політика Австро-Угорщини містила низку заборон щодо імпорту окремих товарів (цукор, залізо, залізні вироби). Також існувала паспортна система торгівлі: на митниці купцям видавалися спеціальні документи, що дозволяли ввезення в країну певної кількості імпортного товару, проте зобов'язували у зворотному напрямі вивозити таку ж кількість продукції місцевого виробництва [14, с. 17]. На практиці ж вимога еквівалентного зовнішньоторговельного обміну була неефективною і часто імпорт значно переважав у зовнішньоторговельному сальдо. У другій чверті XIX ст. набула поширення й інша форма ембарго – дозвіл на імпорт у обмеженій кількості близько 200 різновидів товарів, що використовувались для власного споживання. На практиці ця заборона, замість сприяння розвитку зовнішньоторговельного обміну, спричинила низку зловживань, які стали бар'єром подальшого розвитку експортно-імпортних операцій [12, с. 209]. Загалом, у порівнянні із російською практикою протекціоністські обмеження австрійського уряду носили досить умовний характер.

Щодо експортного мита, то його застосування в Австрії не набуло такого значного поширення як у Росії і скоріше було винятком. Зокрема, у першій половині XIX ст. вивіз мито встановлювалося на деякі види сировини, наприклад, шовк-сирець. Більш складною та розгалуженою, аніж у Російській імперії була австрійська система митного оподаткування імпорту. Якщо у Росії оподатковані товари групувалися у три відділи (життєві припаси, сировина та напівфабрикати, готові вироби), то в австрійському тарифному законодавстві – у п'ять (предмети споживання, сировина, напівфабрикати, готові вироби, дорогоцінні метали) [15, с. 113]. У межах кожного відділу існувала своя деталізована класифікація. Наприклад, зернові та сушені овочі в австрійському законодавстві, на протигагу російському, були віднесені до різних статей і були поділені на 14 найменувань, на кожне з яких було встановлено свою тарифну ставку. Для риби та молюсків існувало 50 найменувань; для предметів побутової хімії – понад 200 [16, с. 167]. Така детальна класифікація, по-перше, усклад-

нювала процес стягнення митних платежів, по-друге, низка статей була зайвою, оскільки окремі означені товари або взагалі не ввозилися, або імпортувалися досить рідко. Австро-угорська митно-тарифна система містила ще одну особливість: для попередження контрабанди мито зменшувалося для товарів із високою вартістю та малою вагою і підвищувалося для товарів із низькою вартістю та великою значною вагою [15, с. 116]. Таким чином, наприклад, вироби з дорогоцінних металів, мереживо, коштовності обкладалися нижчими імпортними ставками, аніж овочі та фрукти.

Окрім експортно-імпортних мит значного поширення в Австро-Угорщині як і в Росії набула система митно-прикордонних платежів. Зокрема, у Росії чільне місце серед митних інструментів посідали корабельний, якірний, складський, карантинний збори, а також платежі за канцелярські послуги, за митний огляд та контроль транспортного засобу і вантажу тощо. В Австрії широко стягувалися контрольні та вагові платежі, а також такі збори: на користь митних службовців, за виготовлення документів, за зберігання, за виготовлення штампів і печаток тощо [15, с. 107].

Така розгалужена та деталізована система митних стягнень забезпечувала значні надходження до імперської казни, які значною мірою залежали від величини самих митних тарифів. Так, якщо у 1804 р. митні надходження складали 10% усіх податків до російського бюджету, то до середини XIX ст. їх частка знизилася до 7–8% попри суттєве зростання митних ставок [17, с. 21]. В Австрії, навпаки, питома вага митних доходів у загальній структурі платежів зростала всю першу третину XIX ст. і в 1840 р. склала 11,5% [16, с. 178]. При цьому, слід врахувати, що у середині XIX ст., у той час, коли в Російській імперії значного розквіту набула система заборонного протекціонізму, в Австро-Угорщині відбувалася поступова лібералізація зовнішньої торгівлі, зумовлена інтеграцією до Німецького митного союзу. Уже з кінця 20-х років XIX ст. було спрощено систему митного оподаткування, знижено ставки імпортних мит, ліквідовано значну кількість митних застав з німецькими та угорськими землями. Тарифом від 1851 р. скасоване ембарго як митно-тарифний інструмент.

Окремо слід звернути увагу на особливості розвитку зовнішньоторговельних відносин Російської та Австро-Угорської імперій, осердям яких був розподіл сфер впливу у Царстві Польському та на західноукраїнських землях. Зокрема, у 1815 р. була під-

писана угода між Російською імперією, Австрією та Пруссією щодо поділу території Польщі та встановлення єдиної митно-тарифної зони із ставками мит не вище 10% [10, с. 44]. Впродовж 20-х років XIX ст. після прийняття в Росії низки протекціоністських тарифів щодо торгівлі з Польщею було збережено пільгові умови, проте через запровадження свідоцтв про підтвердження країни походження товарів було організаційно ускладнено процес проходження митних кордонів. Повне скасування митних бар'єрів між Царством Польським та Російською імперією відбулося лише у 1850 р.

У першій половині XIX ст. з боку обох імперій проводилися особливі заходи щодо регулювання взаємної торгівлі між західноукраїнськими землями та підросійською Україною, що значною мірою обмежувало участь українського населення у зовнішній торгівлі. Насамперед, спільним було те, що і російська, і австрійська влада надавала преференції та пільги на участь у зовнішньоторговельних операціях представникам титульних націй та окремим торговим станам, до яких, як правило, українці не мали доступу. Зокрема, ця тенденція виявляється на прикладі торгівлі лісоматеріалами та сіллю. У 20-х роках XIX ст. уряди обох імперій, підписавши відповідні договори, надали російським торговцям та австрійським лісопромисловцям митні пільги на сплав лісоматеріалів річками Дністер та Прут, які були чинні до 1842 р. З 1847 р. до Кримської війни було встановлено режим вільної торгівлі Дністром для австрійських та російських торговців, під час війни це право було призупинене і відновлене лише у 1861 р.

Та ж сама тенденція проявилася й у регулюванні торгівлі сіллю. Зокрема, на теренах західноукраїнських земель експорт солі до Російської імперії мали право здійснювати лише торговельні компанії або багаті купці, зазвичай, євреї, австрійці та німці, які уклали відповідні угоди з державними органами. Більше того, для стимулювання вивозу солі австрійський уряд встановив значну різницю між ціною на сіль для місцевого населення та експортною. Наприклад, 1 бочка солі вивозилася за ціною 2 ринських злотих, а її ціна на місцевому ринку складала 11 ринських злотих. Для попередження різного роду спекуляцій було введено систему «цінової компенсації»: експортер був зобов'язаний купувати сіль лише за крайовою (вищою) ціною, при перетині кордону він отримував спеціальний документ, який на зворотному шляху давав право отримати на руки різницю у ціні [18, с. 172–173].

У другій половині XIX ст. розвиток зовнішньоторговельної політики обох імперій характеризується певною подібністю. Зокрема, російський уряд робить чергову спробу лібералізації митно-тарифного регулювання, понизивши експортно-імпортні митні ставки (на 25–50%) на готові вироби, сировину та напівфабрикати та ліквідувавши різницю між тарифами сухопутної та морської торгівлі. У тарифі 1850 р. суттєво знижено імпортне мито на 622 статті товарів; зменшено вивізні тарифи для 151 продукту; вивізні заборони скасовано; ввізне ембарго стосувалося лише таких товарів як залізо, чай, цукор-рафінад, спиртні напої тощо [10, с. 69]. Основна ціль лібералізації митно-тарифної політики зводилася до полегшення імпорту сировини й напівфабрикатів в інтересах розвитку вітчизняної переробної промисловості. Подальше послаблення протекціоністського тиску відбулося у законодавчих актах 1857–1868 рр., зокрема: понижено ставки імпортного мита спочатку на 25–75% за 380 статтями продовольчих та непродовольчих товарів (кава, цукор-сирець, тютюн, шкіра, льняне прядиво, вовна, бавовна та бавовняне прядиво, чавун, залізо, цинк, білила, ультрамарин, фарбувальні екстракти, сода, клей, гончарні вироби, фаянсові та фарфорові вироби, скло, мідні, залізні, свинцеві вироби, машинне обладнання тощо), пізніше – ще на 50%; практично ліквідовано експортне мито, яке залишилося лише для окремих товарів (кістки, цинкові руди, шовкопряд); спрощено перелік статей, які обкладалися імпортним митом (якщо у 1842 р. їх налічувалося 700, то у 1850 р. – 392, а у 1867 р. – 300); скасоване імпортне ембарго [10, с. 107; 12, с. 46, 63, 194].

Аналогічними тенденціями характеризується розвиток зовнішньоторговельної політики Австро-Угорщини, яка, наслідуючи успішну регуляторну практику Німеччини, де протекціонізм досяг свого апогею у 1848 р., із середини досліджуваного періоду поступово переходить до фритредерства. Протягом 50–70-х років XIX ст. було скасовано ембарго на імпорт, експортне мито, знижено низку ставок імпортних мит, зокрема, на бавовну, бавовняні вироби, метали та металеві вироби, хімічні товари, тропічні фрукти, овочі, каву, шкіру, машини та обладнання, сільськогосподарську продукцію тощо. Однак, наслідки лібералізації зовнішньоторговельної політики для обох імперій виявились різними: у Росії, попри суттєві послаблення митно-тарифні платежі продовжували займати значну частку у структурі державних доходів казни і у

1864 р. складала 8,5%: у Австрії ж, навпаки, даний показник суттєво знизився: у тому ж році частка митного доходу у загальній структурі надходжень до державного бюджету досягла лише 3,6% [19, с. 7].

Періодичні військові конфлікти (Кримська війна, російсько-турецька війна 1877–1878 рр., військовий конфлікт Австрії з Францією у 1859 р., австрійсько-пруссська війна 1866 р.) на фоні загальної відмови європейських урядів від політики фритредерства спонукають і Російську, і Австро-Угорську імперії уже наприкінці 1870-х років повернутися до посиленого протекціонізму. Зокрема, у 1876 р. російський уряд приймає положення про стягнення імпортного мита золотом, що продиктоване, насамперед, фіскальними та фінансовими мотивами, а саме: необхідністю забезпечення позитивного торговельного балансу, створення золотовалютного резерву для обслуговування зовнішніх платежів й погашення державного боргу. Такі дії уряду зумовили підвищення ставок імпортних мит на 25%, а якщо врахувати курс російського рубля на той час, то й на 33% [10, с. 121]. Тарифними розписами 1880–1887 рр. було збільшено митні ставки на імпорту металів (зокрема, чавуну та заліза), кам'яного вугілля та коксу, сільськогосподарських машин, зернових культур, олії, чаю, вина, шовкового прядива, овочів, фруктів, прянощів тощо. Митно-тарифна політика російського уряду цього періоду набула рис т. зв. «меркантилістського фіскалізму», для якого характерні підвищення ставок імпортного мита на сировину, напівфабрикати, машини та обладнання; рівномірне податкове навантаження на предмети розкоші та товари масового споживання; штучне форсування експорту хліба внутрішніми податковими зборами і залізничними тарифами. Найбільш повно означені заходи були унормовані у тарифі 1891 р., прийняття якого фактично свідчило про початок ери заборонного протекціонізму (табл. 1, 2). За даними Й. Кулішера, підвищення митних ставок не стосувалося лише 6% товарних позицій [12, с. 89].

Як видно з таблиці, високі ставки імпортного мита характерні як для товарів широкого вжитку, таких як цукор, мед, тютюн, так і для предметів споживання заможніших верств населення (кава, оливки, маслини, каперси, сири тощо). У той же час, товари, які займали незначну частку у структурі імпорту, були допущені на ринок безмитно. Дані таблиці 2 підтверджують одну із вище означених тенденцій: порівняно із тарифними розписами 1822–

1850 рр. у 1891 р. підвищено мито на імпорту свинцю та свинцевих виробів, заліза та залізних виробів, вовни та вовняних виробів; на інші види сировини й виробів з неї збережено досить високі тарифні ставки.

Таблиця 1

Ставки імпортного мита на товари масового споживання та предмети розкоші (за даними Митних тарифів 1822–1850 рр. та 1891 р.), руб./пуд

Стаття	Митні тарифи (1822–1850 рр.)	Митний тариф 1891 р.	Надбавка за змінами 1900 р.
сіль	3,8	0,30	–
цукор	3,8	4,5–6,0	–
картопля	0,2–0,6	Безмитно	–
мед	2,0	1,8	–
пшениця в зернах	1,0	Безмитно	–
горох	1,0	Безмитно	–
тютюн	6,0–12,0	1,95–4,80, дорогий сорт – 23,10	50%
овес, гречка	0,5	Безмитно	–
кава	3,7	4,5–6,0	30–50%
оливки, маслини	1,6	3,0	50%
м'ясні вироби	0,6–2,0	1,5	–
макарони, вермішель	1,5	2,10	–
сири	4,0–5,0	9,0	–
каперси	0,5	3,0	50%

Складено автором на основі: Соболев М.Н. Таможенная политика России во второй половине XIX века / М.Н. Соболев. Томск: Типо-лит. Сибирского т-ва печатного дела, 1911. 850 с.; Общий таможенный тариф по европейской и азиатской торговле: Доп. узаконениями и распоряжениями по 21 февр. 1902 г. / Департамент таможенных сборов. Санкт-Петербург, 1902. 368 с.

Окрім зазначеного вище, характерною ознакою митно-торговельної політики російського уряду став перехід до системи диференційних тарифів, що був продиктований посиленням зовнішньополітичного тиску на міжнародній арені та укладанням низки конвенційних угод щодо створення взаємних торговельних преференцій із більшістю країн Європи.

Таблиця 2

**Ставки імпортного мита на сировину та готові вироби
(за даними Митних тарифів 1822–1850 рр. та 1891 р.), руб./пуд**

Сировина і готові вироби	Митні тарифи 1822–1850 рр.	Митний тариф 1891 р.	Надбавка за змінами 1900 р.
свинець, руб./пуд	0,1	0,15–0,45	–
залізо, руб./пуд	1,38	0,90–1,50	–
шовк-сирець, руб./пуд	2,6	1,5	1,5
овеча вовна, руб./пуд	1,9–2,0	3–4,5	10%
дерево для токарних і столярних робіт, руб./пуд	3,5	0,2–1,12	10-30%
бавовна, руб./пуд	1,0	0,30	5 коп.
свинцеві вироби, руб./пуд	0,05	1,50	–
залізні вироби, руб./пуд	1,0	2,55	30% (американського походження)
шовкові матерії, тканини, руб./пуд	5,0–10,0	11,25	10%
вовняні тканини, одяг, руб./пуд	0,5–1,8	3,0	50 коп.
столярні, токарні вироби, руб./пуд	1,5–4,0	1,05–3,0	–
бавовняні тканини, одяг, руб./пуд	0,48–1,6	0,52–1,38	5 коп.

Складено автором на основі: Соболев М.Н. Таможенная политика России во второй половине XIX века / М.Н. Соболев. Томск: Типо-лит. Сибирского т-ва печатного дела, 1911. 850 с.; Общий таможенный тариф по европейской и азиатской торговле: Доп. узаконениями и распоряжениями по 21 февр. 1902 г. / Департамент таможенных сборов. Санкт-Петербург, 1902. 368 с.

До політики захисту національного виробника в останній чверті XIX ст. звертається й Австро-Угорщина. Окрім зовнішніх мотивів були й внутрішні причини зміни курсу торговельної політики, зокрема: запити промислових і аграрних груп щодо запровадження покровительських тарифів та відмови від укладених конвенційних договорів, а також необхідність збалансування систем внутрішнього та зовнішнього оподаткування. Вже у 1878 р.

австрійський уряд видав новий тарифний розпис, який означав повернення до жорсткого протекціонізму: підвищене мито на тканину, шкіру та вироби з неї, скляні та мідні вироби, галантерейні товари тощо [12, с. 75]. Як зазначав Й. Кулішер, Австро-Угорщина, бажаючи зберегти свій політичний вплив на Німеччину та відтіснити із європейського ринку Пруссію, «уважно спостерігала за ситуацією в Європі та досить обережно підходила до розробки митних тарифів». Однак, після різкого підвищення ставок імпортних мит з боку Німеччини у 1879 р., у тому числі й на австрійські товари, уряд імперії відповів двократним підняттям ввізних тарифів у 1882 р. та 1887 р. Суттєво підвищено ставки на імпорт чавуну, заліза, машин та обладнання, бавовни, бавовняних, шовкових та вовняних тканин, лісових матеріалів, хліба, худоби, іншої аграрної продукції. На території західноукраїнських земель було заборонено переганяти худобу з боку Російської імперії, що зумовило різке зростання контрабанди: щороку з Поділля та Молдавії нелегальним шляхом ввозилося до 100 тис. голів худоби [13, с. 199].

Посилення митно-тарифного захисту внутрішніх ринків відмітне у політиці обох імперій і на початку XX ст. У 1900–1902 рр. російський уряд здійснив дворазове підвищення ввізних тарифів на 10–50%. Зокрема, на 10% підвищено мито на шовкові матерії і тканини, овечу вовну, на 20% зросло мито на олію, білизну, годинники, зброю, на 30% – на оселедець, муку, каву, лісові матеріали, на 50% – на тропічні фрукти, дорогі сорти овочів, сиропи, спиртні напої, оливки, маслини, каперси тощо. На 1910 р. імпортне мито на чавун і сталь склало 100% вартості, залізо – 75% [12, с. 48; 10, с. 169]. Як бачимо, майже столітня практика лібералізації митно-торговельної політики не принесла очікуваних урядом результатів і на початку XX ст. російський уряд повернувся до тієї системи меркантилізму, яка існувала ще наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

У 1907 р. чергове підвищення митно-тарифних ставок здійснив і австрійський уряд, зокрема, на хліб, м'ясо, зернові культури, велику рогату худобу, корми, продукцію хімічної та металургійної промисловості. В середньому, рівень митного оподаткування імпорту становив 40% вартості товарів, однак за окремими групами товарів (зокрема, металеві труби) досягав і 175% [12, с. 95]. Офіційною причиною переходу до політики жорсткого протекціонізму була необхідність підтримки розвитку вітчизняної

промисловості. Проте, ця політика стосувалась виключно підтримки господарських суб'єктів, власниками яких були представники титульної нації та які були розташовані суто на території метрополії. Зокрема, у 1910 р. урядом були підвищені мита на імпорт нафти на нафтоочисні заводи, яких на Північній Буковині, наприклад, нараховувалося 7, проте, у той же час, було суттєво знижено мито на ввезення очищеного гасу [20, с. 57]. Як результат – більшість означених підприємств просто збанкрутувала і припинила свою діяльність.

Окрім митно-тарифного регулювання, яке виражалося у маніпулюванні ставками експортного та імпортного мита, накладанні або скасування ембарго – цілі та напрями зовнішньоторговельної політики і Російської, і Австро-Угорської імперій реалізовувались через такі механізми: транзитне мито, експортні премії, повернення мита, експортно-імпортні преференції, конвенційні договори та торговельні угоди тощо. Окремо слід звернути увагу на ті інструменти, які найбільше відображали специфіку державного регулювання зовнішньоторговельної сфери. Зокрема, практика застосування транзитного мита в Австрії не була такою поширеною як у Російській імперії. Встановлене воно було тут у 1822 р. як альтернатива експортного та імпортного мита для транзитних товарів. У 1830 р. було затверджено порядок стягнення транзитних зборів від худоби, яку переганяли через західноукраїнський край: брати їх можна було лише через 10 миль від кордону [18, с. 194]. У 50–60-х роках XIX ст. застосування транзитних мит було зведене до нуля. У Росії даний інструмент використовувався протягом усього досліджуваного періоду. Наприклад, з 1804 по 1874 р., тобто впродовж 70 років, зберігалася митна плата за перевезення товарів з Австрії та Пруссії на Близький і Далекий Схід через Одесу.

У другій половині XIX – на початку XX ст. у Російській імперії та Австро-Угорщині набула поширення практика експортних премій, які застосовувалися для стимулювання вітчизняних виробників та інтенсифікації експорту товарів власного виробництва. Проте досить часто в обох країнах даний інструмент набував деформованого й спекулятивного характеру та забезпечував покровительство лише вибраним промислово-торговельним групам. Зокрема, у провідних країнах Європи вивізні премії застосовувалися для компенсації національному експортеру високих ставок імпортних мит в країні-партнері. У Російській та Австро-

Угорській імперіях цей засіб слугував переважно для відшкодування внутрішніх податків і зборів.

Одним із найбільш вживаних інструментів протекціонізму стали вивізні премії на цукор. У Російській імперії за рахунок державних компенсацій цукрозаводчики сплачували акциз у розмірі не 80 коп./пуд, як передбачало законодавство, а 20–25 коп. і навіть 13 коп. Таким чином, у 1877 р. за рахунок державних коштів у формі вивізних премій виробникам цукру було повернено 3 млн руб., що складало 50% від сплаченого акцизу [12, с. 293].

Наприкінці XIX ст. російська система прямого державного преміювання експорту була дещо модифікована: у 1895 р. через встановлення високих внутрішніх цін було запроваджено регулювання споживання цукру на вітчизняному ринку. Так, якщо цукор вивозився за кордон по ціні 1,5 коп. за пуд, а вартість його виробництва складала 1,9 коп., то наприклад, коли у 1896 р. було імпортовано 11 млн пуд., вітчизняний виробник поніс збитки у розмірі 4,4 млн руб. [12, с. 297]. При цьому, за державної підтримки виробники-монополісти додавали до внутрішньої ціни 1 руб. на пуд. і при реалізації у тому ж році на внутрішньому ринку цукру на суму 30 млн пуд. отримали значні надприбутки.

Аналогічна політика преміювання вітчизняних експортерів цукру (щоправда, лише австро-угорського та німецького походження) проводилася й у Австрії, де також набула асиметричного характеру. Штучне нарощування експорту цукру та низка спекуляції спричинили урядову боргову кризу: у 1870–1880-х роках сума вивізних премій суттєво перевищувала обсяги акцизних зборів, що змушувало уряд компенсувати різницю із «власної кишені». Відмовити у видачі експортних премій держава була не в змозі, оскільки підприємці-цукровиробники були привілейованими особами – представниками найстаріших дворянських родів, а іноді навіть імператорської династії. До кінця XIX ст. у Австрії, як і в Росії, система вивізних премій, що дозволяла крупним виробникам підвищувати внутрішні ціни на цукор, отримуючи за рахунок цього так звану «синдикатську премію», спричинила монополізацію окремих галузей промисловості та національної економіки загалом.

Поряд із вивізними преміями покровительський характер зовнішньоторговельної політики Російської імперії виявлявся і у поверненні мит, практика якого набула поширення в останній чверті XIX – на початку XX ст. Зокрема, у 1892 р. було прийняте

розпорядження щодо повернення мита при експорті бавовняних виробів та пряжі, у 1895 р. – золотих та срібних ниток, у 1900 р. – льняних та конопляних виробів, мідних виробів, сірників, прядильних, ткацьких та білильних машин, у 1909 р. – одягу, мішків, посуду, самоварів, резинових виробів тощо [12, с. 544, 546; 21, с. 29–30]. Часто сума повернення перевищувала імпортерне мито, надаючи експортеру значний доважок до прибутку. Наприклад, за вивезення бавовняної пряжі у 1904 р. повертали 5,30 руб. за пуд., а мито за імпорт бавовни складало 4,15 руб. за пуд. [12, с. 545]. Це породжувало низку спекуляцій – для того, щоб отримати премію, вивозили сміття і низькосортний товар, штучно підвищуючи вагу товару. На відміну від Російської імперії та інших країн Західної Європи в Австро-Угорщині практика повернення мита не застосовувалася.

Загалом, у другій половині XIX – на початку XX ст. зовнішньоторговельна політика і Росії, і Австрії, будучи орієнтованою на забезпечення насамперед інтересів метрополії, стала важливим рушієм розвитку та структурної модернізації економіки імперій, що, водночас, спричинило посилення економічного потенціалу українського господарства та зміни його частки у світовому товарному ринку.

Висновки. Проведене історико-економічне дослідження дозволяє зробити відповідні висновки. Зовнішньоторговельна політика і Російської, і Австро-Угорської імперій, до складу яких входили українські землі у XIX – на початку XX ст., базувалася на засадах митно-торговельного протекціонізму, що мав як спільні, так і відмінні риси.

Особливістю митно-торговельної політики російського уряду було тривале збереження рис раннього меркантилізму, про що свідчить система маніпулювання експортно-імпортними ставками, економічно необґрунтоване запровадження ввізного та вивізного ембарго, високі експортні мита, асиметрична політика надання експортних премій та торговельних преференцій тощо. У той же час розвиток зовнішньоторговельної політики австрійського уряду впродовж XIX ст. характеризується поступовою відмовою від ранньо-меркантилістських засад активного грошового балансу та переорієнтацією на методи послідовного протекціонізму, підтвердженням чого є ліквідація експортних мит та ембарго як інструментів митного регулювання уже в першій половині XIX ст.

Важливою спільною рисою протекціоністської політики обох імперій була її спрямованість передовсім на задоволення фіскальних інтересів казни та окремих приватних груп впливу, що зумовлювало превалювання інструментів фіскального визиску над заходами підтримки розвитку національного виробництва.

У той же час, і російський і австрійський протекціонізм мали доволі вибіркового характеру, оскільки система пільг, привілеїв, преференцій та так званих «особливих умов» створювалася лише для окремих територій (переважно центральних районів метрополії) та вибраних промислово-торговельних груп. На теренах підросійської та півдавстрійської України перевагами митно-торговельного протекціонізму користувалися зазвичай представники титульної нації метрополії, таким чином заходи вибіркового покровительства суттєво зменшували потенціал розвитку українського господарства та українських виробників.

1. Филък Г.М. Теоретико-прикладні засади політики протекціонізму в умовах глобалізації. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2014. Вип. 1. С. 6–14.
2. Супрун Н.А., Боднарчук Т.Л. Неопротекціонізм на сучасному етапі транснаціоналізації світової економіки. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки*. 2017. Вип. 12(1). С. 131–137.
3. Гужва І.Ю. Актуалітети зовнішньоторговельної політики України. Київ: Нац. акад. упр., 2017. 297 с.
4. Осташко Т.О. Протекціонізм у торговельній політиці США: висновки для України. *Економіка України*. 2017. № 5–6. С. 136–150.
5. Небрат В.В. Формування національного підприємництва та зовнішньоторговельних зв'язків України (XVI–XVII ст.). *Економіка України*. 2017. № 8. С. 73–85.
6. Небрат В.В. Історичний вимір трендів зовнішньоекономічної політики. *Економіка України*. 2017. № 5–6. С. 151–169.
7. Гордіца К.А. Державна політика стимулювання експорту: історичний досвід кінця XIX – початку XX ст. *Український соціум*. 2016. № 1. С. 102–113.
8. Gorin N.O. Development of concessional entrepreneurship during the New Economic Policy. *Development strategy of science and education: Collection of scientific articles*. Namur, Belgique: Fidelite editions, 2017. P. 22–26.
9. Небрат В.В., Супрун Н.А. та ін. Еволюція ринкових інститутів в Україні: в 2-х ч. Ч. 1. Київ, 2012. 332 с.

10. Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней; перевод с немецкого А.В. Брауде; под редакцией Ю.Д. Филиппова. СПб., 1909. 362 с.
11. Бутенко В.А. Краткий очерк истории русской торговли в связи с историей промышленности: курс коммерческих училищ. М., 1910. 120 с.
12. Кулишер И.М. Основные вопросы международной торговой политики. Ленинград: Прибой, 1929. 612 с.
13. Нариси з історії Північної Буковини. Київ: Наукова думка, 1980. 338 с.
14. Кулишер И.М. Очерки по истории таможенной политики. СПб., 1903. 51 с.
15. Гок К. фон Ф. Государственное хозяйство: Налоги и гос. долги. Киев: Унив. тип., 1865. 324 с.
16. Горлов И.Я. Теория финансов. Санкт-Петербург: в тип. И. Глазунова, 1845. 272 с.
17. Погребинский А.П. Очерк истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.). Москва: Госфиниздат, 1954. 266 с.
18. Гошко Ю.Г. Промисли й торгівля в Українських Карпатах (XV–XIX ст.). Київ: Наук. думка, 1991. 256 с.
19. Бергштрессер К.Ф. Сравнительные статистические таблицы главнейших европейских государств, их значения и могущества в народных, финансовых и военных силах за 1864 год, составленные по достоверным и новейшим сведениям известнейших статистиков К. Бергштрессером. СПб., 1865. 22 с.
20. Курило В.М. Соціально-економічна характеристика і становище трудящих Буковини на початку XX ст. *Минуле і сучасне Північної Буковини*. 1973. Вип. 2. С. 55–63.
21. Совет съездов представителей пром-сти и торговли. Промышленность и торговля в законодательных учреждениях. Санкт-Петербург, 1914. 172 с.

References

1. Fyliuk, H.M. (2014). Theoretical and practical foundations of protection policy in the terms of globalization. *Teoretychni ta prykladni pytannia ekonomiky – Theoretical and practical questions of economy*, 1, 6-14 [in Ukrainian].
2. Suprun, N.A., Bodnarchuk, T.L. (2017). Neo-protectionism at the present stage of the world economy transnationalization. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana*

- Ohienka. Ekonomichni nauky – Bulletin of Ivan Ohienko Kamianets-Podilskiy national university. Economic sciences*, 12(1), 131-137 [in Ukrainian].
3. Huzhva, I.Yu. (2017). Actualities of Ukraine's foreign trade policy. Kyiv: Nats. akad. upr. [in Ukrainian].
4. Ostashko, T.O. (2017). Protectionism in USA trade policy: conclusions for Ukraine. *Ekonomika Ukrainy – Economic of Ukraine*, 5-6, 136-150 [in Ukrainian].
5. Nebrat, V.V. (2017). Formation of the national entrepreneurship and foreign trade relations of Ukraine (XVI-XVII cent.). *Ekonomika Ukrainy – Economic of Ukraine*, 8, 73-85 [in Ukrainian].
6. Nebrat, V.V. (2017). Historical dimension of the foreign economic policy trends. *Ekonomika Ukrainy – Economic of Ukraine*, 5-6, 151-169 [in Ukrainian].
7. Gorditsa, K.A. (2016). State policy of export stimulation: the historical experience of the end of XIX – early XX centuries. *Ukrains'kyi sotsium – Ukrainian socium*, 1, 102-113 [in Ukrainian].
8. Gorin, N.O. (2017). Development of concessional entrepreneurship during the New Economic Policy. *Development strategy of science and education: Collection of scientific articles*. Namur, Belgique: Fidelite editions, 22-26.
9. Nebrat, V.V., Suprun, N.A. (Eds.). (2012). Evolution of the market institutions in Ukraine. Kyiv: Institute for Economics and Forecasting National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
10. Vitchevskiy, V. (1909). Trade, customs and industry policy of Russia from the time of Peter the Great to nowadays. SPb. [in Russian].
11. Butenko, V.A. (1910). A brief sketch of the Russian trade history in connection of its industry history: the course of commercial schools. Moscow [in Russian].
12. Kulisher, I.M. (1929). The main questions of foreign trade policy. Leningrad: Priboy [in Russian].
13. Academy of the Ukrainian SSR sciences. (1980). Essays of Northern Bukovyna history. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
14. Kulisher, I.M. (1903). Essays of the customs policy history. Saint Petersburg [in Russian].
15. Gok, K. fon F. (1865). State economy: taxes and debts. Kiev: Univ. tip. [in Russian].
16. Gorlov, I.Ya. (1845). Theory of finance. Saint Petersburg: tip. I. Glazunova [in Russian].
17. Pogrebinskiy, A.P. (1954). Essay of the pre-revolutionary Russia finance history. Moscow: Gosfinizdat [in Russian].

18. Hoshko, Yu.H. (1991). Crafts and trade in Ukrainian Carpathians. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
19. Bergshtrasser, K.F. (1865). Comparative statistical tables of the main European states, their values and power in the people's, financial and military forces for 1864. Saint Petersburg [in Russian].
20. Kurylo, V.M. (1973). Social and economic characteristics and position of Bukovyna's workers at the beginning of XX century. *Мynule i suchasne Pivnichnoi Bukovyny – Past and Present of Northern Bukovyna*, 2, 55-63 [in Ukrainian].
21. Sovet sezdov predstaviteley prom-sti i tovgovli. (1914). *Promyshlennost' i tovgovlya v zakonodatel'nykh uchrezhdeniyakh – Industry and trade in the legislative institutions*. Saint Petersburg [in Russian].

Стаття надійшла 30 вересня 2018 р.